

ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА ГЊИЛАНСКЕ КАЗЕ ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ У ПОСЛЕДЊОЈ ДЕЦЕНИЈИ XIX ВЕКА

Последњих деценија XIX столећа Османско Царство је преживљавало свеопшту кризу, која се најснажније испољавала у провинцијама европског дела Царства у коме је због анархије царска власт изгубила сваки ауторитет. Да би се такво стање изменило, Порта је у више наврата покушавала да у тим крајевима уведе неке реформе и прикладније административно-управне промене. Захваљујући тим променама, прво је формиран призренски (1874), а потом косовски вилајет 1877. године, како би се ефикасније оживотвориле предвиђене реформе и што успешније контролисало настало бунтовно стање.

У то време и све до првог балканског рата област Косова и Метохије налазила се у оквиру косовског вилајета, који је имао 6 санџака (скопски, приштински, сјенички, пећки, пљеваљски, призренски), 26 каза (срезова), 16 нахија и 3.250 села. Територија вилајета простирала се на 32.900 квадратних километара на којој је пред крај прве деценије XX века живело 828.512 становника.¹ Приштински санџак имао је у то време 5 каза, 2 самосталне нахије и 1.224 села. Овом санџаку припадала је гњиланска каза, која је, према последњој турској салнама из 1911. године, имала 193 села и две самосталне нахије треће категорије. Какав је био састав становништва у проучаваном периоду ове казе, тешко је утврдити. Сигурно је да је оно у националном и верском погледу било врло измењано, као и на читавој територији Косова и Метохије, што је била последица освајачких ратова туђина, насилних сеоба и унутрашњих миграција, насељавања горштака и планинаца, досељавања мухаџира и насилне исламизације српског и другог хришћанског становништва. Турским државним пописом из 1873. године у вучитрској, приштинској и гњиланској кази регистровано је 19.567 хришћанских и 34.759 муслиманских пореских глава од чега је у гњиланској кази живело 11.607 срп-

¹ Архив Србије, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), Фасцикла XIX, 1913.

ских мушких пореских глава.² Вредно је навести и податке пописа становништва непосредно после ослобођења испод турске власти, који је за гњилански срез дао следеће резултате: у срезу је било 76.731 становник од чега 21.349 Срба, 44.354 Шиптара, 4.354 Турчина, 4.807 Цигана и 1.864 становника католичке вероисповести.³

Подаци наведена два пописа из два различита времена вероватно нису потпуна слика бројног стања и националног састава становништва, али они говоре о присуству Срба у гњиланској кази у значајном броју и у тешким условима борбе против најдирећег облика зулума који је претио њиховој физичкој ликвидацији.

Овом приликом је реч само о неким најважнијим догађајима везаним за тежак живот Срба Гњиланаца под османском влашћу у последњој деценији XX века, без намере да се постављени проблеми до краја сагледају. Подаци изнети овом приликом навођени су оним временским редоследом како су дати у сачуваној архивској траћи Конзулата Краљевине Србије у Приштини, коју је објавио Бранко Перуничкић у књизи под насловом: *Писма српских конзула из Приштине (1890—1900)*, Београд 1986. На местима где је то било неопходно, коришћена је и друга историјска литература.

Положај Срба Косова и Метохије, па и оних који су живели у гњиланској кази, почео се нагло погоршавати у годинама после ослободилачких ратова Србије и Црне Горе против Османског Царства (1876—1878) и Берлинског конгреса. Српско становништво било је суочено с тешким и неподношљивим зулумом, који је претио потпуним уништењем и расељавањем из тих крајева. Сакупљањем оружја, насилним потурчавањем и силовањем српских девојака и жена, спаљивањем кућа и одузимањем имања и насилним исељавањем требало је раселити што више српског становништва из косовско-метохијских крајева. У највећем броју случајева починиоци таквих недела били су качаци и одметници од власти, верски фанатизован и наоружан башибозук, репротован из редова шиптарског, турског и муслиманског становништва и придодшних мухаџира из Топлице и Босне и Херцеговине. Њихове групе и појединци отвореније и све чешће насућу на српски живаљ гњиланског краја још од пролећа 1878. године о чему говори и жалба Срба упућена српском краљу Милану Обреновићу, у којој се наводи: „Озлојеђени Арнаути, онот тренутка кад се српска војска из Гњилана повуче, ударише на наше куће и имања и похараше све до голе душе”. Сличне жалбе с вапајем за помоћ упућиване су тих година и страним државницама, а у оној која је адресована руском цару јануара 1878, наведено

² АС, МИД, ППо, 1905, ред 20, Приштина, 9/22. V 1905, Бр. 485.

³ АС, МУД, ПФ, XV, ред 41/1913. Начелник округа Приштинског бр. 8/21. V 1913. Скраћеног цитирања ради, даље ће се наводити само: Број документа, ко шаље и коме се шаље.

је како зулумџари српске „девојке и децу отимају, један другом као стоку продају, једном речи, један народ с голим животом распућен је као стока дивљим зверима“. Тражили су Срби Гњилана заштиту и помоћ и од шефова дипломатија Берлинског конгреса за време његовог заседања јуна 1878, али је нису добили. Уместо помоћи и заштите, разбојништва су се из године у годину умножавала, а број убијених и са својих имања отераних стално се увећавао. Жртва таквог стања био је и први српски конзул у Приштини Лука Маринковић, који је убијен усред Приштине у непосредној близини Конзулата, 1. јула 1889. године.⁴

Проучавајући хронично анархично стање у косовско-метохијској области у другој половини XIX века на основу извештаја аустроугарског конзула у Скопљу Божумила Паре, Владимир Стојанчевић открива како је „у неким крајевима Приштинског санџака, особито у Гњиланској кази, вршен необично јак притисак на српско становништво села да би оно или прихватило читлучке обавезе и читлучке односе, или да се, стварањем ванредних прилика и тоталне несигурности, примора на исељавање. При томе, постојала је једна, ако не потајна сарадња, а оно упадљиво прећуткивање локалних органа власти према извршиоцима недела, да су се, кадкада, за прикривање и игнорисање тих недела у вилајетским круговима отпуживали кајмаками, мутесарифи и команданти обласне жандармерије, односно водећи представници тамошњег феудалног друштва. Готово све мере контроле, инспекције и егзекутивне службе централне вилајетске управе остајале су без резултата. Делимично показани успех војних акција и жандармерије био је краткотрајног дејства“.⁵

У првој половини маја 1890. године у планинским крајевима гњиланског краја активно су деловале бројне качачке и одметничке чете и групе наоружаних банди, које су се често оглашавале препадима, пљачком и застрашивањима српског сеоског становништва. Нарочито зулуме чинила је чета која је харала по селима Лапашнице, пленећи стоку и пресрећући српски живал на путевима ради пљачке новца и одеће. Према извештају српског конзула из Приштине Луке Маринковића, она је само у првим месецима те године опљачкала 120 прла говеда, која су касније одметници продавали за добре паре оним истим власницима од којих су украдена.⁶

⁴ Бранко Перуничкић, Писма српских конзула из Приштине (1890—1900), Београд 1986, стр. 74—82 — више докумената о убиству конзула.

⁵ Види опширније о томе: Владимир Стојанчевић, Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901, Истор. часопис, Књ. XII—XIII, 1961—1962, Београд 1963, стр. 287—317.

⁶ Конзул Лука Маринковић из Приштине — Сави Грујићу, Пов. № 62, 27. IV/10. V 1890. Датуми у основном тексту су по новом, а у напоменама по једном и другом календару.

О насртају одметника на српско сеоско становништво јављала је с терена и турска полиција и њени други органи, тврдећи да ће такво стање трајати све дотле док је лабавост вилајетске власти у Скопљу и док „зликровци могу своју зликровачку радњу новцем прикривати”. Према Луки Маринковићу „у Гњилану живе двојица ага, најгори зликровци у гњиланском срезу, и под њиховом су командом сви бегунци, који су из полицијских затвора побегли”. Иако је ове аге мутесариф био ухапсио и спровео у скопски затвор, они су од виших органа вилајетске власти одмах били пуштени својим кућама без икакве одговорности због поступака према српском становништву. Владало је мишљење да „вилајетска власт по упутству из Цариграда кроз прсте гледа сваки неред који је у овим крајевима чине Арнаути српском живљу, којег систематично истребљују иселјавањем”.⁷

Писац и дипломата српског конзулата у Приштини Бранислав Нушић био је мишљења да је српско становништво косовског вилајета, па и гњиланске казе у последњој деценији XIX века посебно двоструко трпело: од представника и носилаца османске власти, којима је закон „последња воља” и од нехришћанске масе (...) „која власти држи у шаху, а хришћанску масу терорише, и за коју ваља изнаћи начине да јој се одоле”.⁸

Средином 1892. године српском становништву нахије Гњилане живот се нагло почео погоршавати. Наиме, претходне и те године уведен је нови порез, који се до тада није давао, и то на лиснике (за потребе исхране стоке) и само за Србе. Приликом регистровања броја припремљених лисника одређивана је и дација од три черека по једном лиснику. Касније, шумари који су редовно постављани на те дужности из редова шпитарског становништва и мухадирских породица, обично би сачекивали Гњиланце Србе по повратку с пијаце, пресретали и насилно узимали новац, а овакога ко би им се успротивио јавно су тукли пред масом осталих и претили убиствима уколико би пријавили турским властима. Посебно тешке злоупотребе против сељана села Бушнице чинио је неки шумар Јахија, који је редовно ту врсту пореза наплаћивао двоструко: први пут када је пребројавао лиснике глобећи их једном белом медедијом мита и обећањем да ће их ослободити пореза, да би касније узимао свима, а оне који би се жалили физички је нападао. У селу Беривојце качаџи истог села отели су 14. маја 1892. године жену Величку из Боисеваца, која је дошла мајци у посету. Готово у исто време друга тројица су утрабили њену млађу сестру, девојчицу од 14 година, коју је успео да ослободи чувар поља Шпитар и „врати је њеним родитељима”.⁹

⁷ Лука Маринковић — Сави Грујићу, Пов. № 62, 18. VI/1. VII 1890.

⁸ Конзул Бранислав Нушић из Приштине, Пов. № 36, Сави Грујићу, 8/21. III 1890.

⁹ Деловоћа конзулата из Приштине Сима Аврамовић, Пов. № 47 — Николи Пашићу, 18/31. V 1892.

Порезник гњиланске нахије, Дурак, тукао је српске сељаке села Бушнице 26. марта 1892. године зато што нису хтели по други пут да плате порез који су платили претходном порезнику. Одметник Албанац Бајрам из Бусовате претукао је секиром Иву Симића из Каменице, а разлог је у томе што га је овај хтео тужити „исљахату“ за учињену претходну пљачку. Овим и оваквим методама често су се служиле аге и бегови гњиланског краја, а највише Хусеин-ага Баковац, који је само пре неколико година дошао из Баковице у Гњилане и за то време постао највећи богаташ гњиланског краја. Своје богатство он је углавном стекао одузимањем насилним путем најбољих имања и воденица српским сељацима околних села. „Овај Хусеин — каже се у једном документу — чим баци око на какву добру земљу или воденицу, одмах поплаши сејбију разним марифетлацима, а највише претњом, те се саибе тих земаља или воденица разбегну, а он им тада присвоји имање. На овај начин Хусеин се обогатио“. Тим методом он је отео велико имање у селу Макрешу, а син Мустафа-аге Шаин из Гњилана потплатио је групу качака 1891. године да преко ноћи оружјем нападну на његове чифчије Србе села Беривојца како би их приморао да напусте имања и одсеље се у Србију. Када су се због таквог поступка жалили исљахату, уместо криваца суд је њих казнио да плате 1.500 гроша агином сину Шаину. Ова и оваква врста притиска била је толико присутна тих година да је запретила опасност расељења свих српских домова из појединих села у којима је присутно и масовно одвођење и турчење српских девојака.¹⁰

До пораста верског и националног фанатизма против Срба, у гњиланској кази дошло је у току 1893. године. То је добрим делом подстицано јавашлуком и неактивношћу носилаца турске власти овог кајмакамлука, који су се плашили освете од качака и одметника. Такође је карактеристично да је у највећем броју случајева зулума и њихових починитеља био умешан и сам кајмакам Рустем-ефендија, који их је толерисао или подстицао. „Фанатички испади према свему што је српско, груба насиља која се врше над нашим сународницима и неред, која влада, у опште, у целој кази, — довољни су разлози покушати где треба те да се Рустем-ефендија што пре уклони“ — тврдио је вицеkonzул Србије у Приштини Бранислав Нушић. Он је даље тврдио да су се за кратко време у овом крају десили и следећи зулуми: на путу између села Каменице и Сварца низами су ухватили једну Српкињу и петорица је силовали од чега је тешко оболела; спахија Селим-ага ухватио је каменичког попа и без икаквог разлога физички га претукао; бака Мачкаревића пресрели су у Шареначкој реци, везали му ноге и руке усидјаним ланцима тражећи паре. Касније су одметници побегли, а за њима нико није вршио потеру иако се знало који су и из којег села. Ти исти су касније,

¹⁰ Тодор П. Станковић, Пов. № 57 — Николи Пашићу, 1/14. VI 1892.

предвођени зликовцем Незиром, отели са саме свадбе девојку Костадинку, која је враћена родитељима после дугог натезања и обљубе. На Србе села Бољевца одметници су ударили намет од 50 турских лира, а највише су кињили домаћина Перу Младеновића; на Ћифлику Божевцу гњиланске казе захтевао је тамошњи ага да му само српске девојке обрађују земљу а људе је све растерао, због чега је цело српско становништво овог села морало да побегне у збег по шумама.¹¹

До читаве серије насртаја на српско становништво гњиланске нахије дошло је у току 1894. године. И даље су у питању пљачка стоке, убиства, силовања и турчење српских девојака. Најдрастичнији случај десио се 29. новембра 1894. када је одметник и зулумћар Сали Чауш „отео једном Србину жену и вукао је по планини, терајући је силом да се потурчи“. Иако је по тадашњем турском закону било предвиђено да се то може учинити и обавити изјавом у хућумату у присуству кајмакама и свештеника, зулумћари и њихови истомишљеници чинили су то најчешће насилно и наочиглед турске власти. Ипак, Салија је био приморан да отету жену доведе пред органе власти у Гњилане, којом приликом су присуствовали и њени родитељи, отац Станко и мајка из Витине. Пред судом је жена изјавила да не жели да се потурчи, што је изазвало Сали-чауша да усред хућумата из пушке убије оца и мајку ове жене, а потом као да се ништа није десило сиђе с горњег спрата, узјаше коња и без икаквих сметњи напусти Гњилане. Због свега учињеног власти га нису узнемиравале нити су за њим организовале потеру иако је извршио два убиства усред просторије највише судске власти у гњиланској кази. „Оволика дрскост — пише Б. Нушић — од стране разбојника и оволика равнодушност од стране власти, која пролушта разбојника да се склони, довела је становништво у велику узрујаност и осећа се сада јак покрет за иселјавање“.¹²

На почетку наредне године (1895) Нушић је из Приштине јављао о новим зулумима над српским становништвом гњиланске казе. Поред осталог он наводи да се међу хајдуцима и одметницима који харају овом казом налази и Манасије Диновић из Србије, који је из села Негосавља среза јабланичког, округа топличког. Он је због извесних ранијих кривица пребегао из Србије на турску територију, удружио се са шесторицом шиштарских одметника и чине праве зулум над српским живљем по селима гњиланске казе. Када би их озбиљније угрозиле турске потере, што се ретко дешавало, они би прелазили преко границе у Србију, налазећи заштиту чак и код српске граничне страже на караулама.¹³

¹¹ Бранислав Нушић — отправнику послова у Цариграду, ПП. №, 4/17. VII 1893.

¹² Б. Нушић — М. Божићевићу, Пов. № 127, 20. XI/3. XII 1894.

¹³ Б. Нушић — М. Божићевићу Пов. № 130, 30. III/12. IV 1895.

О зулумима у овим крајевима и на читавом Косову и Метохији обавештаван је у то време и српски посланик у Цариграду др Владан Борђевић од кога је више пута тражено да интервенише код највиших турских власти у циљу заштите Срба. Он је, међутим, сматрао да се мало шта могло учинити на побољшању стања и истовремено се плашио да честим жалбама не изазове турску власт на помисао о мешању Србије у њихове унутрашње односе. Предлагао је да се у наредним нотама које би се упућивале, нарочито истиче проблем за наше граничне власти, „што народ, бежећи од насилних арнаутских зулума, масама емигрира из Турске у Србију. То би било један аргуменат, који би нам дао неосумњиво право да се мешамо у ову сорту њихових унутрашњих послова, али за то би требало, да у дотичној ноти тачно изнесемо кога дана и месеца, на којим тачкама наше границе, колико је фамилија (или душа) и одакле пребегло из Турске у Србију, те да можемо доказати, да је та емиграција за нас постала прави коламитет“.¹⁴

Средином маја 1895. године дошло је до заоштравања притиска против Срба гњиланске казе. У више извештаја српског конзулата из Приштине наводи се како се зулуми увећавају и умножавају захваљујући све бројнијем досељавању мухадира у ове крајеве, и што турске власти не предузимају ништа на сузбијању и прогањању одметника и качака, а није био редак случај да су заптије-гониоци у дослуху са одметницима. Због тога се свака потеря најчешће завршавала хватањем „ситнијих“ лопова, а главни зликовцу успешно избегавају и узмичу свакој потери, потплаћујући оне који их гоне. „Тако гњилански Арслан-чауш од Брезнице погодио се са Суљом качаком из Макреша, да га неће тражити и хватати, ако му овај положи 10 лира што је Суља и учинио“. Овај и њему слични примери јасно показују због чега нико озбиљније не гони главне качаке и зулумћаре, а „највећи ајдук Сали Биљак са 30 друга пљачка Горњу Мораву, а потеря га не хвата јер га заштићава Таир-ага, члан ислахата из села Будрига“. Према Нушићу, насиља и немири у гњиланској кази неће престати док се не похватају и не ликвидирају следећи качаци и зулумћари: Сали Биљак са 30 одметника; брат Суље Асковића, Етем из Врабца, који се налазио тих дана у Кременату; Али и Саит-ага из Гњилана; Мустафа Сулејман-ага из Гњилана; Јашар из Робовца; Шериф и Маља из Бусовата; мухаџер Самим из Треске; Узерат Асковић из Крмената; Суља Зекин и Ахмет Акшин из Макреша; Мехмед из истог села; Таир-ага из Гогољевца, који је раселио многе Србе; Кокић Фетих и Сулејман из Гњилана; Цема Селимов из Бусовата и Јунуз из истог села; Рама из Блата; Зита из Ајновца; Ајдар из Бусовата; Мустафа и Адем из Кабаша, бивши чувари поља; Ајдар и његов брат

¹⁴ Др Владан Борђевић из Цариграда — М. Богићевићу, Пов. № 204, 13/26. IV 1895.

из Љубижде; Ибрахим Касумов, мухадир из Ферићера; Фазлија мухадир из Косовице код Стрезовице, који су качаци и робаци Амдије из Жегре, а најчешће се склањају по селима Витине и бројни други.¹⁵

Иако је напред наведене сматрао зликовцима, Нушић подвлачи да су од њих далеко гори и опаснији гњилански бегови и аге, који одметнике прикривају, подржавају и помажу, подстичући их у зулумима и са њима деле плен и ослобађају из затвора, уколико се деси да неко од њих буде ухваћен и притворен. Уз списак ових имена Нушић наводи и нове зулуме који су учињени у тој години: претучен коцима кочобаша Стојан Стојић од стране Јунуза из Бусовата и Рама од Блата; два-три дана пред бајрам Мула Јусуф са суваријским чаушом Јусуфом из Приштине, преноћио у селу Јасеновику, нападао жене, а „жене и девојке разбегле се у шуму, где су остале три дана, док царски таслидар Мула није отишао из села, исти Мула Дурак силом одузимао печате (мијуре) од сеоских кметова и ударао их на молбе у којима су тобож кметови молили валију да против њега не предузима ништа, а слично је чинио и Заим из Ајновца, који је пресрео попа Нићу из Каменице, опљачкао му одећу и уценио с три беле мецедије; Суља Зекин из Макреша опљачкао Борћу из Глоповца пет свиња, једног вола, две овце с јагњадима и једну кошницу, а потом све то препродао буд зашто, због чега је Борће, заједно с Тодором из истог села, морао да пребегне у Србију. Одметници Живку Анколићу из Митановаца узели робу коју је покушао да пренесе у Србију, а која је вредела једну златну лиру и две беле мецедије, што је опљачкао одметник Ајдар из Бусовата; Суљо Биљал, који је од ранијег чауша постао одметник и хајдук, с још 30 одметника кретао се селима Горње Мораве и јавно опљачкао српско становништво, а с њим штуровао и подржавао га у свим прљавим работама Тахир-ага, члан ислахата из села Будрига; он је у селу Клокоту отео од некоег Трајка три златне лире и 50 ока пшенице, а село Витину уценио с 30 лира. Бивши пољаци у Витини Мустафа и Адем из Кабаша, приморавали су сељаке да им читаво имање обрађују бесплатно, узимају од њих при свакој женидби 1—2 турске лире, а за дозволу за венчање девојака — срикиња Витине узимали од њихових родитеља и до 9 турских лира. Два чауша: Реџеп-чауш из Кабаша и Јусуф-чауш из Љубижде приморавали су сељане да им читаво имање обрађују бесплатно, а Ајдаров брат, качак и зликовац убио је у селу Грнечару Ђака Недељка Николића из Скопља и запретио да ће из исте куће убити још два члана; исти Ајдар из Бусовата прво је у селу Љубишци тражио од бабе Танке Вукић њену снају да је силује, а када је ова исту склонила он је силовао бабу од 60 година и то насред дворишта и наочиглед свих сељана села. Салих Биљал је са још

¹⁵ Деловоћа конзулата из Приштине Иван Ивановић — М. Божићевић, Пов. № 43, 7/20. V 1895.

19 качака спречио Гњиланце да на петак по ускрсу изађу на традиционалан излет на извор Свичдал, а из села Ливача код Гњилана под притиском и претњом иселило се за две недеље од 30 српских кућа њих 20. Ајдар из Љубижде приморао је 13. априла 1895. године једну жену из села Подгорца да прода последње овце како би могла да се откупи због уцене у новцу; Сали Биљак ученио је Трајка из Клокота а Ибрахим Касумов прво је Сенти Петковићу из села Ферихера украо вола због чега је био у затвору, а када је пуштен на слободу пресрео је Сенту 13. априла недалеко од села Ајновца и убио га из пушке.¹⁶

На први дан ускрса 1895. године мухацири из Косовице и Стрезовца упали су у кућу Арсе Стојановића из Бушнице и запалили је са жељом да га заплаше и приморају на иселбавање у Србију, како би му узели имање, а качаци-мухацири из Рамнања убили су једног Србина, а када су заптије организовали потеру они једног убију а друге приморају на напуштање потере. Када је десетогодишњи син Стојана Столића Дејан из села Жегре покушао да спречи Амдију из истог села да му пасе овце у његовој ливади, дошло је до туче, због чега је касније Дејан морао да бежи у шуму како га не би ликвидирали. Касније су качаци Годанца напали на кућу његовог оца, који је био приморан да бежи у кућу комшије Албанца, који га је шпитио више од 24 часа од тонилаца. Три дана након тога качаци су успели да убију Дејана у једној кошари у селу Будриги, а његово тело поставили су наоред сеоског пута да би на тај начин заплашили остале сељане. Исти одметници 12 пута су покушавали да спале кућу и остале грађевине Стојана Столића како би га приморали да напусти своје имање у селу Жегри. Слично су прошли и остали Срби овог села у коме није било домаћинства које није платило новчане уцене качацима Карадага.¹⁷

Посебно тешке зулуме над српским живљем гњиланске казе чинили су скупљачи пореза у току 1895. године. Извештаји конзула из Приштине потврђују да су они по много чему били тежи од свих из претходних година. Са својим окрутностима посебно се истицао неки Аџиф син Ахмет-аге из Гњилана од кога је стрепела читава варош и сва Морава. Он је 20. јуна те године у свом беснилу на силу ухватио и силовао сина гњиланског проте и уз помоћ својих истомишљеника и толерантност органа турске власти успео да спречи сваку истрагу надлежних органа против себе. Гњиланском проти, чији је син силован, качаци су запретили смртном казном и ударили рабош у новцу само зато што је путем депеше известио валију у Скопљу о наведеном случају. Исти насилник упадао је у дућан Тинке Катанић за време када се у радњи налазило дете, које је такође покушавао да силује. Крајем прве декаде

¹⁶ На истом месту.

¹⁷ Иван Иванић — М. Божићевићу Пов. № 43, 7/20. V 1895.

маја исте године покушао је на силу да одведе у шуму девојку Магду из села Рујановца, коју су успели да одбране сељани наведеног села. Увређен тиме он је наредних дана организовао већи број одметника и целом селу уништио винограде посекавши им сву лозу. У истом селу напао је и кућу старице Стамене у којој је силовао невесту Чолку. Како извештава Б. Нушић, обест овог Аћифа била је нечувена у то време, „али му власти не могу ништа, или боље рећи, штите га“.¹⁸

Насиља одметника и качачких банди над српским сеоским становништвом Мораве и суседних крајева продужена су и наредним месецима и годинама. Ајдар из Бусовата присилио је девојку Тоску из Рујановца да је његова, да је други нико не сме запросити од њених родитеља, којима је запретио оружјем ако се то деси. Уз употребу оружја Суља Зекин је покушао да силује жену Стајка Миљковића Стојку из села Глоговца и батинама натерао сељане села Глоговца, Гигановца и Робовца да му путем кулука обрађују целокупно имање. У Ферихеју је убијен Србин Васа, а убиством су претили и његовом брату Сенти. Терорисано је и становништво села Мосоре у коме је опљачкана кућа Арсе Максимовића и убијена његова мајка. Физички је претучен Нико Јеленин из села Криљево и одузет му новац који је сакупио ради отплате пореза. Забележено је, како „Арнаути Мораве увек иду на неколико дана пре порезије, те збирају оилом новац, који је народ припремио да да цару. Ако не нађу новац, они узимају стоку, коју је сиромаш спремио да прода за порез“. На тај начин опљачкани су у месецу јулу Стајко из Ајдановаца, а октобра Пера Бузак.¹⁹

На Косову су исте године качаци извршили по српским селима већи број крађа, које су сматране најобичнијом појавом, а крадена је стока и до 100 брава одједном и покућство. „Те крађе, шта више нису обичне крађе, већ је то јавно отимање, које дотле већ иде, да се пре недељу дана на пример, искупило једно двадесет Арнаута и отишло да опљачка село Скуланово. Опколили су цело село и пуцали. Срећом у сељака (је) било пушака, те су се бранили и тако се опасили; но разуме се, не смеју се власти(ма) тужити, јер власт не би хајдуке гонила, већ би сељаке тешко казнила зато што имају пушке“.²⁰

Полу Арси из Каменице одметници су разрезали глобу од 15 лира, а пошто он није имао одмах да плати покушали су да га убију испаливши неколико пушчаних метака на њега. Одметничке банде овог краја толико су се осилеле да су и преко дана насртале на сељаке који су радили на њивама, на чобане за стоком и пролазнике на путовима. Нису се устручавали да нападају и плачкају и цркве. Ови злочини „утолико су карактеристичнији што се у њима огледа извесна намера,

¹⁸ Б. Нушић — Стојану Новаковићу, Пов. № 102, 12/25. VI 1895.

¹⁹ На истом месту.

²⁰ Исто.

која се на жалост и постизава". Само за непуна четири месеца у 1895. години у гњиланском крају су разбијене и опљачкане четири цркве у Морави, прво она у Каменици, због чега је, на молбу српског конзула у Приштини, мутесариф предузео мере и ухапсио неког мухаџира који је извршио пљачку. После издржане казне тај исти је опљачкао цркву у селу Шипашници из које су однета кандила, књиге, поломљене иконе и црквена врата. Пошто турске власти нису предузеле ништа да се лопов ухвати, а црквена имовина заштити, окуражени, одметници су 2. новембра на исти начин опљачкали и цркву у селу Божевцу, а 15. новембра и ону у селу Ранилугу. Према Нушићевом извештају, наведене случајеве испитивао је мутасериф из Приштине, али је „овај честити човек“ признао да „не може и не сме бог зна шта да предузме“.²¹

Накнадни извештаји за ту годину потврдили су пљачку још три цркве, па су остале неопљачкане само још цркве у Кормињану и Доморовцу. Напади и пљачка црква завршени су овим редом у последњих пет месеци: августа у Каменици, 15. септембра у Шипашници, 2. новембра у Божевцу, 15. новембра у Рамљану, 20. децембра у Петровцу, а средином октобра у Ропотову.²²

Даље погоршавање положаја српског становништва гњиланске казе осетило се средином 1896. године када су учестали напади башибозука и качака готово на сва села; умножила се пљачка стоке и покретне имовине, продужено је с уценама најугледнијих сељана у новцу, а било је убистава и више покушаја убистава. Тако је средином јуна Суља из Макреша претучао Стојиљка Стошића из Глоговца и испалио три метка на његову кућу с намером да је запали, којом приликом су му рањена троје деце. Група низама је 22. јуна упала у село Каменицу, ухватила и присилно одвела девојку у оближњу шуму и покушали да је силују. Народ, који се налазио на богослужењу недалеко од шуме, масовно је појурio за низама, отео девојку и вратио је у село.²³

Од средине августа до средине септембра дошло је до нових зулума. Већ 18. августа одметници Суља Муртин из Гњилана и Јашар из Макреша упали су у село Клобукаре с намером да изврше отмицу девојке Стојке. Када је нису могли пронаћи, јер су је родитељи претходно склонили, они су одвели њену снају у шуму и целог дана се над њом сексулано иживљавали. Двадесет трећег августа нападнута је и опљачкана кућа Стојана Секулића из Ајновца, а Милошу Љубићу из истог села украдена је кобила. Поред одметника и башибозука крађом су се бавили и царски војници-низама, који често с пограничне карауле Свирци силазе у села и отимају стоку. На крају

²¹ Б. Нушић — Стојану Новаковићу, Пов. № 102, 12/25. XI 1895.

²² Б. Нушић — Стојану Новаковићу, Пов. № 111 и 114, 9/22. и 12/25. XII 1895.

²³ Б. Нушић — Стојану Новаковићу, Пов. №, 11/24. XII 1895.

августа (29. VIII) један заптија претукао је Таду Марковића из Ајновца пушчаним кундаком, а Турчин Дуња Темовић из Бусовата мотиком је претукао Митра Лазића из Глоговца. Дан касније (30. VIII) украдена су три вола Таси Станимировићу из Ајновца, а у исто време пољак из Рајновца ранио је из пушке Миту Јевтића, који га је у самоодбрани убио. Због тога је морао с фамилијом да бежи у шуму одакле је покушао да пређе у Србију. Касније је ухваћен и са свим чељадима одведен у затвор. Качак Суљо из Макреша напао је на кућу Марка Недељковића, ухватио му сина Трајка, одвео га у шталу и претукао толико да је овај остао трајно инвалид, а Таиф-ага из Гњилана и Јашар Колџија из Робовца, за време вршидбе у селу Бушнице, напали су на кућу Борба Станковића с намером да му силују сестру. Када је он ступио у њену одбрану, они су га толико претукли да су му преломили једну руку.²⁴

Нови талас зулума у гњиланској кази организован је против учитеља и школа. Пред турским властима овог краја учитељи су намерно оптужени да су покрали цркве, што је било врло јасно шта се тиме хтело. Када се та измишљена тврдња није могла доказати, на учитеље су почели нападати оружјем и то при самом крају школске године како би се спречило одржавање годишњих испита. Само у првој половини јуна 1896. године напад оружјем извршен је на три учитеља: Стерђу Ставрића, Јована Стефановића и Андрију Трајића, сви са службом у гњиланској нахији. После ових напада они су морали да беже из својих школа, из Каменице и Ранилуга, тражећи сигурнију заштиту у Гњилану. Српски конзул из Приштине извештавао је о том случају: „У Морави гњиланској с дана на дан је несносније стање и једна нарочита врста зулума тамо као да прети да уништи све наше трудове око цркве и школе народне (...). Код оваквог стања ствари (...) ми само можемо очекивати да сам народ почне да затвара школе које смо са толиким трудом отворили, јер такво расположење код народа постоји већ“.²⁵

И у наредној години цркве су биле мета напада. Четрнаестог јуна група од шест одметника напала је два свештеника, браћу Арсу и Гаврила Стојановића с намером да их ликвидирају. Нападаци су успели да разоре стан свештеника, а њих ножевима да избоду. „Попови су још живи, али су осакаћени и поломљених руку“²⁶ стоји у извештају из Приштине.

Ново погоршавање положаја српског становништва у гњиланској кази и суседним крајевима уследило је после завршетка критског рата и повратка добровољаца с Косова у своје крајеве. Према српском конзулу у Приштини Тодору Станковићу „Гњиланска нахија не само што страда од нечовечних

²⁴ Б. Нушић — Стојану Новаковићу, Пов. № 44, 15/28. IX 1896.

²⁵ Б. Нушић — Стојану Новаковићу, Пов. № 160, 31/13. VI 1896.

²⁶ Б. Нушић — Стојану Новаковићу, Пов. № 161, 3/16. VI 1896.

поступака бесних Арнаута, већ је тамо српство почело да пропада, па нахија не само што је узаврела, она гори; народ тамошњи вапије за помоћи, а пре свега своју наду полаже у нас, но ако овако устраје, Срби ће се отуда у врло кратком времену раселити (...) то ћемо ми у непосредном додиру наше границе бити опкољени туђим и дивљим елементом, а кад то буде, лако је представити себи каква нас будућност у овим крајевима очекује". Станковић је тражио од председника српске владе да се о догађајима у Гњилану и околини пише у сва три тадашња политичка српска листа, рачунајући да ће турске власти исте озбиљније схватити. „Ови извештаји — тврдио, је Станковић — треба да се у штампи енергично и свестрано пропрате", јер, „не само што су се погордили, већ су у правом смислу побеснели и врше над српском рајом насиље каква нису смели да чине ни у најгора времена". Он је тражио да се, због наведеног стања, интервенише на Порти и у том духу сугерисао да приликом писања новине нагласе извор с лица места и из најмеродавнијих руку, што се могу доказати на више начина.²⁷

Марта и априла 1897. године било је више случајева насилне пљачке и премлаћивања српског живља. Тако је 13. априла мухадирска породица Ашани напала на кућу Миленка Живковића из села Паралова и опљачкала му четири вола и једну краву. Одметници из Бусовате су крајем марта уценили Саву Кузљавца из с. Божовца за 2—3 турске лире, а када овај није имао да плати, Хајдар и Суља убили су Саву и његовог брата Гаврила. У Косовској Каменици је опљачкан и поп Гаврило. Шестог априла, на Бурђевдан, породице Укшин и Ђерим пуцале су и тешко раниле Пешиног сина Симеона из с. Маркеша поломивши му обе ноге, а нападнута је и кућа Васе Гарчића из Могиље, опљачкала му два вола и све кућевне ствари, протеравши га из села за Гњилане, а породицу за Клокот. Трпешки качаци одвели су у шуму Ивана из села истоименог и претукли га пошто су га оглублили с пет турских лира, а Цветку Марковићу из Врбовца један качак је силовао жену па покушао да је потурчи, али је ова побегла у Гњилане где је живела сакривена. Насилног турчења спасила се бекством у Гњилане и ћерка Максима Стојковића из с. Жегре; Стојану Коларцу из Тиринца качаци су насилно уграбили две снаје: Крсјану и Кити, одвели их и задржали у планини, где их је силовало неколико качака. У Витини су одметници убили Борба Катанића када се враћао из Скопља, а убиство су извршили Мустафа и Адем из Кабаша. Усред гњиланске општине Сали Биљал је убио родитеље Петрије, а њу насилно одвео својој кући за жену. Идриз Авдију из Стрезовца и његов рођак претукли су Станка Павића слоливши му једно ребро, а браћи Петку и Анти Стошићу из Горњег Павића с намером да их приморају на иселјење за Србију. Качаци су запретили да ће

²⁷ Тодор П. Станковић — Борбу Симићу, Пов. № 84, 19. VI/2. VII 1897.

убити Бока Денића из Братиловца, а претучени су од истих качака и Јован Марковић и још 20 сељана, који су носили жито Рашид-аги у Гњилане. Када су се пожалили кућумату у Гњилану, били су подвргнути батинама од стране чауша догичне општине. Насилник Маља Дурак из Гњилана с још два друга починио је више насилних радњи, али власти нису предузимале никакве кораке да их у томе онемогуће.²⁸

Нарочито тешке и бројне зулуме починили су Суља Зека из Макреша, Мал Дурак из Гњилана и група качака села Стрезовца с Јашаром на челу. Група одметника овог последњег силовала је жену Боре Симића из истог села, коју су сељани једва успели да одбране. Иста група је напала на кућу Миљоша из Ајновца у којој је затечена само баба Неда. Јашар с дружином затражио је од бабе да му доведе снају, а када је она то одбила покушао је њу да силује. Стара га је молила да то не чини речима: „Немој ага ово да чиниш, јер није каир за овакав зулум; ако хоћете леба, ево; ако хоћете и једнога овна да вам закољем, само ми не дирајте у „рз“. Када молба није прихваћена, баба је успела да побегне из куће и позове сељане у помоћ, који су приморали нападаче да побегну из села.²⁹

Напади качака, одметника и наоружаног башибозука на српска села гњиланске нахије бивали су све чешћа и све дрскија. Поред пљачке нападачима је био циљ застрашивање српског становништва како би се иселавало из тих крајева. Маја 1897. године качаци су напали на кућу Илије Симића у селу Рајновцу и кућу Васе Булатовића у селу Божевцу, правили теревенке, пљачкали и тражили да им домаћини доведу девојке и невесте. Не добивши ово последње, они су претукли старог Васу, па потом отишли. У исто време нападнути су и чобани села Ропотова, којима су одузете две турске лире. Својим злостављањем нарочито се истакао Суља Зека из Макреша, који је, поред осталог, сваке недеље у летњим месецима присиљавао српске сељаке из села Мигановаца, Јасеновика и њима суседних села да му бесплатно обављају послове на имању. Иако је проглашен качаком, он је слободно шетао овим селима и мирно посматрао „како му раја бесплатно обрађује земљу“. Њему слични по дрским поступцима према српском становништву били су одметници албанског села Кабаша, које је предводио качак Мустафа из истог села. Његова дружина неколико пута је напала српске куће у Витини, чије је домаћине уцењивао, пљачкао и насртао на девојке и невесте. Од његовог зулума из овог села је морао да се исели 21. јуна Коца Путић, оставивши кућу и читаво имање. Двадесетог јуна Ислам из Пожарана коцем је разбио главу Мирку из Клокота, а Јакуп Мехмед из Кабаша, са браћом, насилно је одвео 20—30 људи из Витине, који су им бесплатно обављали пољске радове; ка-

²⁸ На истом месту.

²⁹ Тодор П. Станковић — Борбу Симићу, Пов. № 84, 19. VI/2. VII 1897.

чак Меја са дружином из Љубижде на сваку српску кућу у селима Врбовцу и Мотилу ударио је намет по неколико лира глобе, а 23. јуна одметници су отели девојку Гаврила из Гонце, која је у општини изјавила да је на силу одведена од своје куће. Насилници нису кажњени и прете да ће их побити због тога што су се жалили властима. Чувар поља у Доморовцу Шериф, који је родом из Коретина, претукао је Орду Лазића 24. јуна, а пре тога и Ристу Стевановића, Стојана Вељковића и Петра Стојановића из Доморовца, који су од батина подлегли. Истог дана одметници Шабан, син Амида, Шабан син Тафиља и Јусуф син Аданов из Адановца препадом су похватили сељане Доморовца Јована Антића, Марка Бокића, Симона Станковића и Николу Милошевића, везали их и тукли, а онда везане покушали да одведу у шуму како би их ликвидирали. Захваљујући случајном пролазу људи (групе), који су се враћали с копања кукуруза, качаци су их ослободили и побегли у планину. Доморовчане је уцењивао и качак Суља Хаци Рамић из Рогачице, који је Јовану Бокићу, Јовану Спасићу, Цветку Бокићу и кмету села Марку наредио да му на Видовдан пошаљу 60 радника ради копања кукуруза „с претњом да ће именоване домаћине поубијати ако му то не учине на речени дан”. Три одметника: Хајро Реџеповић и Јашар и Љато из Угљара — гњиланске нахије два пута су пуцали из ватреног оружја на Марка из Пасјана с намером да га убију, а качак Омер Рашани из Зебинца, који као одметник живи у Дреници, у више наврата нападао је на кућу Станислава Станића са захтевом да му да 1.500 турских лира, а уколико то не уради да ће га убити.³⁰

Својим извештајем Пов. 111 од 10. августа 1897. године Станковић из Приштинe обавештава о новим зулумима над српским становништвом гњиланског краја, тврдећи да насиља не да не престају већ се повећавају и констатује да се „лити ма колико побољшало стање наших сународника под турском управом”. Од посебно тешких дела он наводи: 17. јула је гњилански кајмакам са пратњом обишао Ајновце, где је коње своје и своје пратње пустио у непожњевено жито Трајка Стојановића. Када су се две жене-бачице Петра Јовића из Бушнице враћале с бачије носећи млеко, пресрели су их низами с пограничне карауле „Нићевце” и покушали да их силују, а када су 12 копача села Бушнице пошли на копање свог кукуруза, пресрео их је Сали Зејна из Бусовате и приморавао да прво окопају његов кукуруз. Због противљења он је претукао Цветка Јовановића, док су се остали разбежали. Нухија из Бусовате претукао је 13. јула Денчу Марковић, његову сестру Младену, жену и ћерку само зато што му нису хтели бесплатно радити на њиви. Покушао је да их ликвидира, али су га у томе спречили други Шиптари из његовог села. Одметник Хајдар из Бусовате претукао је Стајка из Стјека, опљачкао му 16 лира

³⁰ Тодор П. Станковић — Борбу Симићу, Пов. № 84, 19. VI/2. VII 1897.

и протерао га са имања. Становници села Бушнице радили су на кулук на подизању општинских зграда у Приштини и зарадили 5.500 гроша. Пошто нису исплаћени после обављеног посла, речено им је да ће им ту суму одбити приликом наплаћивања пореза (вергије), што су касније власти одбиле да испуне тврдећи да је то застарело. Другог августа Суља Хасани из Бусоваче приморавао је укућане Стојиљковића из Глоговца да му бесплатно жењу жито, а пошто је овај то одбио, испалио је на њега плотун из мартинке и убио на прагу његове куће. Качак Шабан из Ваганежа и Љума Алити из Косовице 30. јула напали су на кућу неког Диче из Ваганажа и опљачкали му четири лире; качак Зефир из Митановца с још четири друга напао је на кућу Петра Јовића из Бушнице, изгазили непожњевено жито и покушали да му убију брата Јанка; 8. августа качаци су напали српско село Паралово и опљачкали пет волова, убили Стојана Чурчића из Зебнице и побегли у Дреницу, а касније у околину Вучитрна.³¹

До новог погоршавања положаја српског становништва гњиланске казе дошло је током 1899. године. Ново стање настало је као резултат новог и појачаног притиска качака и башибозука и неефикасности турске власти у сузбијању таквих појава. Само у току два месеца ове године десило се 24 зулума над српском рајом. Међу њима било је и оних који су теже природе. Тако је одметник Ислам Бусија из Ливоча заробио три младића за време пецања рибе, одвео их у качаничке шуме и отуда за њих тражио 60 лира за откуп. Родитељи киднаповане деце су се жалили валији у Скопљу, али их је он упутио на општинску власт у Гњилану, која им није изашла у сусрет. Шафир Копран из Кобровца сазидао је себи кулу грађом коју је узео на силу од сељана села Каменице, Гоголоваца и Робовца, који су му још и кулучили. Нуха из Бусовате убио је Сенту из истог села, а да никоме није одговарао иако се знало ко је извршио убиство.³²

О тешком стању Срба на Косову, па и у гњиланској кази, српска се влада неколико пута жалила и Порти и Цариграду, а организовано је и пружило писање молби Султану са захтевом да их заштити од бројних и неподношљивих насиља. Поштенји Турци и Шиптари су такође изјављивали да „овакво стање не може даље опстати. Рђави људи притискују Србе, а сви морамо за то да одговарамо. Зато је најбоље да се Срби, пошто их је мало, иду у Србију, а Турци из Србије да дођу овамо. Онда ће бити мира, јер Турчин Турчину не може да чини зло, а Србину може”.³³

Било је и оних Турака и шиптарских првака који су радили на томе да се зулуми над српским становништвом пред-

³¹ Тодор Станковић — Борбу Симићу, Пов. № 111, 28. VII/10. VIII 1897.

³² Светислав Сипић из Приштине — Сими Лозанићу, Пов. № 43, 14/27. II 1899.

³³ Светислав Симић — др Бл. Борбевићу, Пов. № 28, 5/18. II 1899.

ставе у што смањенијој форми. У том циљу највише су се служили установом исљахата — комисије за мирење завађених страна и измирење крви, која је по други пут основана 1898. године. Потврдило се убрзо, међутим, да они нису оправдали своје постојање, да су као и 1893—1894. заштитници зулумћара и разбојника. Према тврдњи конзулата из Приштине, поновно формирање исљахата настало је као резултат многих протеста српске владе код Порте, а да су они дело Саадедин-паше и појединих шиптарских првака, „најглавнијих заштитника зулумћара“, посебно Сулејман-паше и приштинског муфтије. Они пропагирају а Саадедин-паша преноси Цариграду како устављење исљахата представља подесну меру за сузбијање зулума, па и да се прекине упућивање српских жалби. У њиховом петомесечном раду 1898—1899. резултата није било, „јер је лична и имовна безбедност у овим странама гора, но што је била пре „исљахата“. Објашњавајући даље свој став, конзул закључује: „Муфтија и Сулејман-паша у Приштини, који су и били творци ранијих и садашњих „исљахата“ живо се труде, да се сви спорови измирењем изравнају, јер та измирења не само што им доносе материјалне користи (исљахати ранији су их обогатили) већ им подиже све већи углед у Цариграду, где они већ и сада важе као упливни и моћни људи и ако су они само прости ортаци и заштитници зулумћара“.³⁴

Образложући карактер и начин њиховог рада, он наставља: „Та измирења иду овако: исљахат приморава Србе, да праштају убицама крв својих очева и рођака, а да за то добију неку новчану оштету, коју обично у готову и не добијају, већ им понуде писмену обавезу убицину, да ће им одређени новац о извесном року платити“, што се практично никада није испуњавало када су у питању Срби. Тако се пак не ради, када су обе завађене стране Шиптари. Тада убица мора у готовоме плаћати оштету породици убијенога, а пошто су убице већином одметници, немају толику потовину да то одмах учине, њима се оставља рок да набаве потребан новац и они га новим уценама, глобама и отимачином узимају од Срба сељака да се њиме исплати крв и да се тиме спасу одговорности пред судом“.³⁵ Оваквим начином рада исљахати су стварно служили за заштиту оних који чине зулуме, доносили материјалну корист онима који су у њима седели и политички се у албанској средини све више уздизали као паралелна власт са турском.³⁶

Број зулума од 27. фебруара до 10. априла 1899. године вишеструко се повећао. На територији гњиланског ореза одметници из села Главичице убили су фебруара, сина Крсте Почешћанина из Гораждевца, а Хусеин-ага Баковац са качацима напао је Србе села Кормињана у Доњој Морави и одузео им имање. Српско село Клокот није могло да издржи стални

³⁴ Светислав Симић — др Вл. Борђевићу, Пов. № 54, 2/15. III 1899.

³⁵ На истом месту.

³⁶ Светислав Симић — др Влад. Борђевићу, Пов. № 54, 2/15. III 1899.

притисак Саит-агиних синова из Гњилана, који су тамошњим Србима опљачкали 28. фебруара 100 волова да им цабе раде на њивама, а Саит и Алију из Трпезе узели су неком Цветку из истог села три кобиле, разбили воденицу и из ње однели жито и инвентар. У фебруару је уцењено и претучено више српских породица у неколико села гњиланске казе, а седам качака су напали сватове у кући Максима Трајковића с намером да отму и силују снашу. Мурат и Дема из Бусовате забранили су удају српске девојке док им није исплаћено седам лира. Тучен је и Зафир Стојиљковић из Гоголевца 23. фебруара само зато што није хтео да опрости убиство брата Гиге од стране Јунуза, кога је штитио Таир-ага. Овај ага је штитио и друге одметнике, које је упућивао и подржавао у убијању појединих Срба села Гоголевца како би их приморао на иселовање. Одметник и хајдук Нуџија из Бусовата убио је већи број Срба из гњиланског краја и покрао много стоке, а само Анти Павићу 9 волова и једног коња и уценио га за 12 лира. Зликовац Ислам Бусија починио је много зла у селима око Гњилана и ударио намет на цело село Партеш: да му свака кућа у року од два дана исплати по једну белу мецедију, а ако се обавеза не испуни на време, касније ће морати да плате по једну лиру. Од Аксе Нисића из Цернице наплатио је 12, а од Дене Вучака из Паралова 10 лира уцене. О свим овим плачкама и уцена представници турске власти били су обавештени, али нити су имали снаге нити су хтели да предузму мере ради сузбијања. „Карактеристично је, да власт ни онда не чини ништа и кад зна лопове и кад је ухваћен траг“. Карактеристично за гњиланску казу у то време је и то „да су заптије равни углављењу и вршењу зулума са арбанашким ајдуцима“. То су чиниле заптије Јусуф и Бахтијар, који су одређени да чувају Витину од одметника, „а овамо грђе глобе село но ајдуци и траже жене, као и Тефик-бег из Гњилана, који је представљао читав месец дана праву напаст за српски живаљ Витине“. Прешевски заптија Џеља Салију из Гогочице нападао је свештенике Доморовца и суседних села, а власт, која је све знала, није ништа предузимала. Напротив, њени представници преко ислахата и на други начин раде на томе да умање величину свих зулума.³⁷

Да су ислахати радили у корист одметника и башибозука уопште потврђује и однос према Стевану Младеновићу из Бушнице, кога је 6. марта при повратку с гњиланске пијале напао Дема из Бусовата и ранио га. Суд га је због тога осудио да плати 500 гроша ради Стевановог лечења, али овај никада није добио паре, јер их је задржао за себе ислахат. Због парнице између Сулејман-аге из Гњилана и Ахмет-аге Зангара око неког подводног земљишта трпели су српски сељаци Рајновца од којих је 15 било затворено и нису били пуштени док аги

³⁷ Светислав Симић — др Влад. Борђевићу, Пов. № 83, 28. III/10. IV 1899.

нису надокнадили 1.000 ока жита. Боља Зека из Макреша секао је туђу шуму и тукао сељаке и са имања отерао две српске породице из села Клобукара. Врло је честа појава рушења српских воденица, жетва жита и косидба ливада на поседима српских породица, а да се власти које су о тим појавама детаљно обавештене уопште не супротстављају.³⁸

Тринаест наоружаних Албанаца села Љубижда неколико дана је правило курбан-бајрам у српском селу Врбовцу, где су богато гошћени. Трећег дана су у гостинској соби испалили читав рафал у сина Симе Репушанца Стају, који их је послуживао за све време. Касније су га приморали да потпише како му се син сам убио, а за узврат Сима је од бегова добио једну њиву у вредности од 8 лира.³⁹

На велику среду 1899. године Јакуп Сали Агић убио је жену Давида Танепоцића у Гњилану, а желео је да убије њега. Касније су се зулуми наставили у летњим месецима у селима гњиланске нахије, чему је погодовало озелењавање шуме. Било је све очигледније да је циљ ових насиља да се Срби као брајнији што пре иселе из овог краја. Непосредно, пред Ускрс аскери с карауле Секирача упали су у село Царева где су и заноћили у кући Анђелка Маринковића. Када су пошли на спавање тражили су да им домаћин доведе пет жена и девојака да са њима спавају, а када тражено нису добили, настојали су да ликвидирају домаћина. Домаћин је успео да побегне у шуму, а 34 члана породице спасло се бекством. Путем молбе и уцена агин ћехаја из Гњилана Зејнел Хусеин раселио је село Јасеновик: од Стојка Пауновића узео је 600 гроша и 140 ока жита, а накнадно тражио још 100 гроша; од Филипа Кужља узео је 500 гроша и приморавао га да бежи за Србију; Сими Утмановићу узео је 500 гроша, Станимиру Влајковићу три лире, а Васи Огњановићу из Царевца један дукат. За све наведене и наплаћене уцене турске су власти биле обавештене, али зулумћаре нико није гонио. Због тога су српске породице биле приморане на исељавање, остављајући читаву непокретнину онима који су их глобили и претили им убиством.⁴⁰

Прилике су се толико искомпликовале да је дошло до заостравања односа између албанских првака и свемоћног Хусеин-аге Баковица у Гњилану, иначе „свемоћног председника тамошњег исљахага”. Они су га оптуживали да је „љљачком и зулумима стекао толико имања да је данас у целој Морави најбогатији човек. Кад се продаје десетак, обично га сав, за целу казу, закупи Хусеин-ага, користећи се својом свемоћи, пред којем је моћ власти сведена на нулу. Његови људи, које разашље да купе десетак, узму што имају узимати, али то у своје тефтерима не бележе да је тај и тај исплатио све што је био дужан платити, како би му после могли десетак још

³⁸ Светислав Симић — др Влад. Борђевићу, Пов. № 111, 15/28. IV 1899.

³⁹ Светислав Симић — др Влад. Борђевићу, Пов. №112, 16/29. IV 1899.

⁴⁰ Светислав Симић — Сими Лозанићу, Пов. 168, 4/17, VI 1899.

једном наплатити или га, за колико он износи, задужити. Противити се нико нити сме нити има коме. Успротивили се ко, трпа се у затвор, а кад у њ дође, тамо га и бог заборави. Да га не би рђа апсанска јела, сваки радије плаћа него ли што се противи. А било је примера, да Хусеин-ага не наплати десетак једне године, када је житу мала цена, него чека па га тражи после годину или две дана, када му је цена велика. Ко тад нема да плати, даје у залогу што има од имања и од слободног сељака постаје чифчија. Док су од оваквога рада страдали само Срби, Хусеин-ага је Арбанасима био најбољи човек, али од када су почели и они осећати на себи благодети оваквога начина богаћења, почели су се бунити. Оправданим незадовољством простијих и сиромашнијих Арбанаса користе се сад завидљиви супарници Хусеин-аге, не у жељи да народу помогну, него да се сами дочепају његова положаја и власти, како би следујући његову примеру, могли на лак начин пу- нити своје џепове". „Доста сте крали ви, маните се да почнемо красти и ми!"⁴¹

Разлог оваквим односима међу Албанцима, посебно између Хусеин-аге и Рашид-аге Горанца, који ни по чему не остаје иза свог противника и кога подржава муфтија из Приштине, има за циљ „да своје операције (пљачке) распростре и на тако исто богату Мораву, у којој се српски живаљ држи још доста добро". Упозоравајући на ове појаве српски конзул у Приштини је сматрао: ако се сруши Хусеин-ага, доћи ће Рашид-ага, преко кога ће приштински муфтија „брати плодове овдашње анархије, а од њих остављати по нешто Рашид-аги, коме су доста и мрвице с муфтијине трпезе па да о српском зноју постане богат човек".

Сукоб свемоћних ага овог краја, а уз свестрано ангажовање србофоба муфтије из Приштине, највише је погађало српски живаљ који је трпео и од једног и од другог насилника. Претходних година Хусеин-ага је добрим делом стекао богатство и пространа имања на тај начин што је терао своје чифчије да преоравају сеоске пашњаке и утрине претварајући их у оранице и плодне њиве, док су чифчијска домаћинства остајала без имало испаше. У 1899. години, због све чешћих таквих појава, сељани села Доње Будрите жалили су се како их Рашид-ага Горанџин на силу приморава да му њих 50 бесплатно копају и ору имање, 50 жању жито, а осталих 50 да му љуште и сређују кукуруз.⁴²

Специфичан вид притиска и уцена над српским становништвом гњиланске казе је отимање а по некад и силовање мушке деце. Тако је само за непуне последње две године XIX столећа таквих случајева било шест. Последњи се односио на 22-двогодишњег сина Борба Миловановића — Цветка из Куре-

⁴¹ На истом месту.

⁴² Светислав Симић — др Влад. Борбевићу, Пов. № 315, 23. VIII/5. IX 1899.

тишта, кога је по наговору Хусеин-аге Баковца киднаповао неки Исљам Буга, 5. августа 1899. године. Циљ овог чина је био да се ова породица заплаши како би јој се одузела земља, а када се у томе није успело ударена је глоба од 80 турских лира. Органи турске власти, они у Гњилану и Приштини којима се отац киднапованог сина жалио, нису предузели никакве мере. Чак је било покушаја, како од органа власти, тако и од самог Хусеин-аге да убеди Борба, како је у читав случај умешан његов комшија Илија Ковачевић који је наговарао Исљам Бугу да га уцењује преко детета и да због тога њега треба тужити властима.⁴³

На заоштравање односа утицали су повремени сукоби на граници према Србији и окупљање Шиптара око Пеће лиге 1899. године. После тих догађаја започињали су нови и још отворенији притисци, плачке и уцене, што је доводило до нових колона исељеника према Србији. Посебно су страдала српска сеоска домаћинства, која су поједине аге без икаквог оправдања и стварног разлога као своје чифчије протеривали са својих вековних огњишта. На томе се плански радило и због тога што је из овог краја у коме је било бројно српско становништво требало што пре протерати, а њихову земљу и осталу имовину присвојити и учинити је трајним власништвом оснионих ага и бегова. У томе се до краја османске владавине у многама и успело.

⁴³ Светислав Симић — др Влад. Борбевећу, Пов. № 338, 15/28. IX 1899.

Summary

SITUATION OF THE SERBIAN POPULATION IN THE CASA OF GNJILANE UNDER THE OTTOMAN RULE IN THE LAST DECADE OF THE 19th CENTURY

Milovan Sekulić

The data which the author sets forth are an unambiguous confirmation of the insufferable position of the Serbs in the casa of Gnjilane in the last decade of the 19th century. Exposed to the attacks of kachaks, outlaws and phanatized bashi-bazouk was, in the first place the Serbian population, but also the remaining Christian population. As the crisis of the Ottoman Empire was becoming deeper and deeper and the incapacity of the system of power more and more obvious, murders, pressures and blackmails became also a more and more frequent occurrence. The most frequently used forms of pressure exerted upon the Serbian population of the region of Gnjilane were: robbing of land, plundering of cattle and of household furniture, raping of Serbian women and girls, violent islamization and kidnapping of female and male persons, assaults on the roads and in the villages and extortions of money. The target of the attacks among the rural population were, in the first place, respectable Serbian households, but also dependent peasants living on their masters' estates, with a view to driving them away from their homes and banishing them to Serbia. The Serbian population was compelled in masses to forced labour on the lands of agas and beys as well as in the State field works.

The churches and monasteries were systematically attacked and robbed, and the priests and monks killed or expelled. The Serbian schools were closed and the teachers in them banished. All this gave rise to mass emigrations of the Serbian population from the regions of Kosovo and Metohija, and, of course, from the region of Gnjilane, too.